

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139 Indexed (SJIF)

March 2020 Special Issues- 25 Vol. 2

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Chief Editor
Prof. Dr. B. D. Kokate (UC Principal)

Dr. S. S. Undare (Vice Principal)
Dr. G. A. Mohite (Vice Principal)

Editor
Dr. R. K. Kale

Co-Editors
Dr. S. N. Akulwar
Dr. B. D. Jadhavar
Dr. S. E. Ghumatkar

Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 2

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Chief Editor
Prof. Dr. B. D. Kokate (I/C Principal)

Dr. S. S. Undare (Vice Principal)
Dr. G. A. Mohite (Vice Principal)

Editor
Dr. R. K. Kale

Co-Editors
Dr. S. N. Akulwar
Dr. B. D. Jadhavar
Dr. S. E. Ghumatkar

Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed

Shaurya Publication, Latur

‘ग्रामीण संयुक्त कुटुंबाचे विघटन – एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.’

डॉ. दत्ता तंगलवाड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर गढी, ता. गेवराई जि. बीड

प्रस्तावना

कुटुंब म्हणजे परस्पराला नाती असलेला माणसांचा समूह होय. कुटुंब हा समाजातील एक महत्त्वपूर्ण असा प्राथमिक समूह आहे. मानवाची ‘माणूस’ म्हणून जडणघडण होण्यास कुटुंबसंस्थाच कारणीभूत आहे. व्यक्तीच्या जीवनावर कुटुंबाचा सर्वात जास्त प्रभाव पडलेला असतो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत व्यक्तीचा कुटुंबाशी संबंध येतो. व्यक्तीचे पालनपोषण, संरक्षण व समाजिकरण यामध्ये कुटुंबाचा महत्वाचा वाटा असतो. व्यक्तीच्या विविध गरजांची पूर्ती कुटुंबाद्वारे केली जाते. कुटुंबाच्या ह्या महत्त्वपूर्ण कार्यामुळेच प्रत्येक समाजात कुटुंबसंस्था आढळून येते. विवाह हा कुटुंबाचा आधार आहे. कारण कुटुंबामध्ये पती-पत्नी व त्यांच्या मुलांचा समावेश होतो. तसेच कुटुंबातील सर्व सदस्य एकाच निवासस्थानात राहतात. त्यांच्यात परस्परसंबंध असून हक्क व कर्तव्याची जाणीव असते. कुटुंब ही सार्वत्रीक स्वरूपाची सामाजिक संस्था असली, तरी तिचे स्वरूप समाजानुरूप वेगवेगळे असते. काही कुटुंबात माता-पिता व त्यांची अविवाहित मुले एकत्र राहताना दिसतात. तर काही कुटुंबात तीन ते चार पिढ्यांचे सदस्य एकत्र राहत असल्याचे आढळतात. काही कुटुंब पितृसत्ताक तर काही मातृसत्ताक असतात. याच आधारावर कुटुंबाचे प्रकार पाडले जातात. प्रामुख्याने पितृसत्ताक कुटुंब, मातृसत्ताक कुटुंब, सदस्यसंख्येनुसार संयुक्त कुटुंब, विभक्त कुटुंब अशा प्रकारे वेगवेगळे प्रकार पडतात. प्रस्तुत लघुशोध निबंधात कुटुंबाच्या विविध प्रकारांपैकी संयुक्त कुटुंबाच्या सध्यास्थितीचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

संशोधन विधान :-

‘ग्रामीण संयुक्त कुटुंबाचे विघटन-एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.’ या विषयाच्या अनुषंगाने प्रस्तुत विषयाची मांडणी करण्यात आली.

संशोधन अध्ययनाची उद्दिष्टे:-

1. ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धती टिकून आहे काय? याचा शोध घेणे.
2. ग्रामीण संयुक्त कुटुंबात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
3. संयुक्त कुटुंबाचे सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतील योगदान अभ्यासणे.

संशोधन अध्ययनाची गृहितकृत्ये:-

1. ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धती विरळ प्रमाणात अस्तित्वात आहे. परंतु संयुक्त कुटुंबाचे स्वरूप पारंपरिक संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेसारखे नाही.
2. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या विघटनास सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक घटक जबाबदार आहेत.
3. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब सामाजिकरणाचे प्रभावी साधन होते, त्यामुळे संस्कारक्षम भावी पिढी घडवली जात असे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत अध्ययनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला असून ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंबाच्या विघटना विषयी तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण करण्यात आले आहे.

नमुना निवड पद्धती:-

‘ग्रामीण संयुक्त कुटुंबाचे विघटन-एक समाजशास्त्रीय अभ्यास.’ या विषयाच्या अनुषंगाने माहिती संकलनासाठी गेवराई तालुक्यातील गढी, मिरकाळा, वडगाव ढोक, खांडवी, तळेवाडी या गावातील प्रत्येकी 10

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

कुटुंबाची निवड करण्यात आली असून, एकूण 50 कुटुंबप्रमुखाच्या मुलाखतीद्वारे सामग्र्य सकलनासाठी नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

तथ्य संकलनाची तंत्रे:-

प्रस्तुत संशोधनात संशोधन कार्य पूर्ण करण्याकरिता प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा वापर करून माहिती संकलित केली. त्यासाठी मुलाखत अनुसूची तंत्राचा अवलंब केला. तसेच संदर्भ ग्रंथ, मासिके वृत्तमान पत्रे शासकीय अहवाल शासकीय संकेतस्थळे, दस्तऐवज, प्रसारमाध्यमांकडून मिळणारी माहिती, वृत्तपत्रे, इत्यादीचा वापर करण्यात आला.

तथ्य विश्लेषण:-

उपलब्ध माहितीच्या आधारे निश्चित स्थितीचे विश्लेषण एस.पी.एस.एस. या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करून संकलित माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:-

संशोधनाची व्याप्ती मराठवाड्यातील बीड जिल्ह्यातील गेवराई तालुक्यातील गढी, मिरकाळा, वडगाव ढोक, खांडवो, तळेवाडी या गावाच्या अभ्यासापुरतेच मर्यादित आहे. प्रत्येकी गावातील 10 कुटुंबाची निवड करण्यात आली.

माहितीचे विश्लेषण:-

संयुक्त कुटुंब पध्दती भारतीय कुटुंबव्यवस्थेचे प्रधान लक्षण आहे. संयुक्त कुटुंब पध्दती ही विविध दृष्टिने उपयुक्त ठरते. संयुक्त कुटुंबात तीन ते चार पिढ्यांचे सदस्य एकत्र राहत असल्याने वृद्ध, निराधार, अपंग, विधवा इत्यादी सदस्यांना सामाजिक सुरक्षितता मिळते. कुटुंबात वडिलधारी मंडळीकडून लहान मुलांना चांगले संस्कार मिळतात. त्यांना वळण लावले जाते. त्यामुळे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा योग्य प्रकारे विकास होतो. तसेच वृद्ध व अनुभवी व्यक्तीच्या अनुभवांचा व मार्गदर्शनाचा कुटुंबातील इतर सदस्यांना फायदा होतो. संयुक्त कुटुंबामुळे व्यक्तीच्या अंगी परस्पर सहकार्याची भावना, वडिलधान्याविषयी अदराची भावना, दुसऱ्यांसाठी कष्ट करण्याची तयारी, उदारता इत्यादी भावना तयार होतात. संयुक्त कुटुंबात अनेक व्यक्ती एकत्र वास्तव्य करत असतात. त्यामुळे कुटुंबप्रमुखाचे आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण असते. कुटुंबाचा कारभार काटकसरीने केला जातो. अशा प्रकारे संयुक्त कुटुंब विविध दृष्टिने फायद्याचे असते. अलीकडे मानवी समाजात आत्मकेंद्रित वृत्ती वाढत आहे. पूर्वी कुटुंबासाठी सर्व काही करण्याची मानसीक तयारी व्यक्ती ठेवत असे. आज मात्र कुटुंबात स्वार्थीपणा वाढत आहे. या स्वार्थासाठी सख्खे नातेवाईक एकमेकांना शह-प्रतिशह देत आहे. वडिलांची संपत्ती कुणाच्या वाट्याला कशी येणार ? यावरून कलह निर्माण होत आहे. या कलहातून कौटुंबिक ताण-तणाव वाढत आहे. परीणामी संयुक्त कुटुंब नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. मानवी समाजाचा एक अविभाज्य घटक बनलेल्या या कुटुंबसंस्थेचा विविध विचारवंतांनी वेगवेगळ्या दृष्टिने अभ्यास केला. व वेगवेगळे विचार मांडले, ते आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

कुटुंबाची व्याख्या:-

1. मेक आयव्हर आणि पेज यांच्यामते, - "लैंगिक संबंधावर आधारलेला, प्रजोत्पादन व बालसंगोपन करणारा टिकावू स्वरूपाचा समूह 'कुटुंब' होय."
2. बर्जेस व लॉक यांच्या मते, - "विवाहसंबंध, रक्तसंबंध, किंवा दत्तकविधान इत्यादी संबंधानी एकत्र आलेल्या, एकाच घरात राहणाऱ्या, परस्परांशी पती-पत्नी, आई-वडिल, मुलगा-मुलगी, भाऊ-बहिण या सारख्या भूमिकातून व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तीच्या प्राथमिक समूहाला 'कुटुंब' म्हणतात.

संयुक्त कुटुंबाची व्याख्या:-

ईरावती कर्वे यांच्या मते 'ज्या कुटुंबात तीन किंवा त्यापेक्षा अधिक पिढ्यांचे सदस्य एकत्र असतात, एकाच चुलीवर शिजवलेले अन्न खतात, एकाच निवासस्थानात राहून, समान सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक कार्यात सामुहिक

सहभाग घेतात, या कुटुंबाची सर्व सत्ता जेष्ठ वयोवृद्ध व्यक्तिच्या हाती असते, तो कुटुंबप्रमुख म्हणून भूमिका बजावतो. कुटुंबाच्या संपत्तीवर सर्वांची सामुहिक मालकी असते. अशा कुटुंबाला 'संयुक्त कुटुंब' म्हणतात.

वरील व्याख्यावरून हे स्पष्ट होते की, संयुक्त कुटुंब पद्धती ही विविध दृष्टीने उपयुक्त ठरते. संयुक्त कुटुंबात तीन ते चार पिढ्यांचे सदस्य एकत्र राहत असल्याने वृद्ध, निराधार, अपंग, विधवा इत्यादी सदस्यांना सामाजिक सुरक्षितता मिळते. संयुक्त कुटुंबात अनेक व्यक्ती एकत्र वास्तव्य करत असल्यामुळे परस्पर सहकार्याची भावना वृद्धीगत होते, पण आलीकडे मानवी जीवन धावपळीचे व गतिमान झाल्याने, तो एखाद्या यंत्रप्रमाणे धावत आहे. या धावपळीच्या युगात तो स्नेह, जिद्दाला यापासून दूर जात असल्याचे चित्र दिसत आहे. शिवाय उपभोगतावादी व चंगळवादी संस्कृती वाढत असल्याने जीवनात पैसा, संपत्ती व भौतिक सुख सुविधांना महत्त्व प्राप्त होत आहे. मग हा पैसा, संपत्ती व भौतिक सुख सुविधा मिळविण्यासाठी मानव मोठा प्रयत्न करत आहे. या प्रयत्नातून सर्व काही मिळेलच असे नाही. एका बाजूला प्रचंड पैसा, संपत्ती व भौतिक सुख सुविधा आहेत. परंतु धकाधकीच्या जीवनात मानवाला समाधान मिळत नाही. तर दुसरीकडे पोट्याचा प्रश्न आहे. अशा प्रकारच्या विरोधाभासांमुळे आधुनिक काळात मानवी जीवनात काही समस्या उद्भवत आहे. उदा. एकीकडे पैसा नाही म्हणून समाधान नाही, तर दुसरीकडे पैसा आहे पण समाधान नाही. अशा परिस्थितीत तरुण प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष निराशेपाई व्यसनधीनतेकडे वळत आहे. शिवाय अलीकडे स्वार्थीपणा, व्यवहारीपणा, मतलबीपणा, अशा वाढत्या प्रवृत्तीमुळे कौटुंबिक संबंध बिघडत आहे. त्यामुळे कुटुंबातील आपलेपणा, जिद्दाला, स्नेह, त्याग कमी होत आहे. लोक स्वार्थीपोटी, पैसासाठी सख्खे नाते विसरत आहे. तसेच वृद्ध, आजारी, निराधार व्यक्तीकडे कुटुंबातील लोक फार आपुलकीने पाहत नाही. थोडक्यात अनेकांना सुख-दुःखात कुटुंबाकडून जो मानसिक आधार मिळायला पाहिजे तो आज मिळत नाही. आधुनिक काळात मनोरंजनात्मक साधनांचा विपरीत परिणाम मुलांच्या सामाजिकरणावर होत आहे. तसेच धार्मिक प्रभाव कमी होत असल्याने सभ्यता, नैतिकता इत्यादींचे महत्त्व कमी होत आहे. याशिवाय आर्थिक व व्यवसायिक ताण-तणाव वाढत आहे. या सर्व परिवर्तनाचा परिणाम कुटुंबाच्या एकतेवर होत असून, कुटुंब प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष विघटनाकडे वाटचाल करत आहे.

कुटुंबाच्या संरचनेत व कार्यात ज्या स्वरूपातून बदल होत आहे त्याची तीव्रता कमी अधिक प्रमाणात आहे. शहरी कुटुंबात परिवर्तनाची तीव्रता अधिक आहे. तर ग्रामीण भाग देखील त्याला अपवाद कसा असू शकणार. परंतु एक गोष्ट सर्वांनाच मान्य करावी लागेल की, आज समाजात पूर्वीसारखी परिस्थिती राहिलेली नाही. कुटुंबव्यवस्थेत संरचनात्मक-कार्यात्मक बदल झालेले दिसून येतात.

सदरील संशोधन त्याच अनुशंगाने महत्वाचे आहे. त्यात हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न आहे की, ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धती टिकून आहे काय? की, संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे विघटन होत आहे, सामाजिकरण, संस्कार मूल्यसंवर्धनात संयुक्त कुटुंब पद्धतीची भूमिका महत्वाची आहे. त्या तुलनेत विभक्त कुटुंबात या गोष्टींचा अभाव दिसून येतो. संयुक्त कुटुंब पद्धतीत रचनात्मक व कार्यात्मक बदल झालेले आहेत. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंब पद्धती मध्ये परिवर्तन होण्यास वाढते औद्योगिकरण, नागरीकरण, व शहरीकरणाबरोबरच सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक घटक देखील कारणीभूत ठरत आहे.

सैद्धांतिक मांडणी:-

भारतातील संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या भवितव्या विषयी समाजशास्त्रज्ञांमध्ये जे दोन विचार प्रवाह आहेत, त्यात ई.डब्ल्यू.बर्गस, टी. बी. वॉटोमोर, कोलण्डा हे विचारवंत म्हणतात, भारतातील संयुक्त कुटुंबपद्धती विघटित होत आहे, तीचे भवितव्य अंधकारमय आहे. भारतीय संयुक्त कुटुंबाची सर्व कार्ये इतर संस्थांकडे हस्तांतरित झाली आहेत. असा एक मतप्रवाह आहे. तर कोलण्डा असे म्हणतात की, "भारतात संयुक्त कुटुंबपद्धतीची संख्या कमी होत आहे व संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होत आहे. दुसरा विचारप्रवाह पहिल्या विचार प्रवाहाच्या विरुद्ध आहे. आय.पी. देसाई, के.एम.कपाडिया, इरावती कर्वे यांच्या मते, "संयुक्त कुटुंबात परिवर्तन होत आहे. पण संयुक्त

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

कुटुंबपद्धतीविषयी लोकांची भावना मात्र बदललेली नाही. भविष्यात संयुक्त कुटुंबपद्धती समाप्त होईल, तीचे विघटन होईल असे म्हणणे चुकीचे आहे."

वरील प्रमाणे संयुक्त कुटुंबाविषयी विचारवंतांमध्ये मतभेद आहेत. आय.पी.देसाई, के.एम.कपाडिया, इरावती कर्वे यांचे मत असे आहे की, "ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे भविष्य अंधकारमय नाही. लोकांची भावना आजदेखील संयुक्त कुटुंब पद्धतीच्या बाजूने आहे. दुसऱ्या बाजूला वर्गस, वॉटोमोर, कोलण्डा म्हणतात की, "भारतात संयुक्त कुटुंबपद्धती विघटीत होत आहे. तीचे भविष्य अंधकारमय आहे." वरील दोन विचार प्रवाहाचा संदर्भ घेऊन प्रस्तुत संशोधनाअंती त्या विचार प्रवाहांची पडताळणी केली असता, प्राप्त झालेली महिती निष्कर्ष रूपाने पुढील प्रमाणे मांडणी केली आहे.

निष्कर्ष:-

1. वाढते औद्योगीकरण, नागरीकरण, व शहरीकरणामुळे नोकरीच्या शोधात ग्रामीण भागातील तरुणांनी शहरी भागात स्थलांतर केल्यामुळे संयुक्त कुटुंबाचे विघटन झाले.
2. संयुक्त कुटुंबाचे पारंपारीक स्वरूप बदलले असून, दिवसेंदिवस विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढत आहे.
3. संयुक्त कुटुंबाचे विघटनामुळे कुटुंबातील बल व वृद्धांच्या समस्या वाढलेल्या आहेत. बालवयात होणाऱ्या संस्कारांचा अभाव असल्यामुळे समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढताना दिसून येते.
4. संयुक्त कुटुंबाच्या विघटनामुळे वृद्धाश्रमाची संख्या दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येते.
5. कुटुंबात मानसन्माना ऐवजी वेळोवेळी होणाऱ्या अपमानामुळे अनेक वृद्धांनी घरे सोडली आहेत, त्यांच्या वाटयाला हलाकीचे जीवन आले आहे.
6. संयुक्त कुटुंबाचे विघटनामुळे नात्यातील दुरावा वढल्यामुळे प्रेम, आपुली, जिद्दाला कमी झाला आहे.
7. संयुक्त कुटुंबाचे विघटन झाल्यामुळे कुटुंबातील आपलेपणा, जिद्दाला, स्नेह, त्याग कमी होत आहे. लोक स्वार्थापोटी, पैसासाठी सख्खे नाते विसरत आहे. तसेच वृद्ध व्यक्ती, आजारी व्यक्ती, निराधार व्यक्तीकडे कुटुंबातील लोक फार आपुलकीने पाहत नाही.

संदर्भ

1. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक. (2007) सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर, श्री साईनाथ प्रकाशन.
2. कुलकर्णी पी. के. (1997.) संस्थांचे समाजशास्त्र. नागपुर, विद्या पब्लिशर्स.
3. खडसे भा. कि. (2000). भारतीय समाज. मुंबई, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
4. काचोळे दा. धो. (1999.) ग्रामीण समाजरचना. औरंगाबाद, कैलाश पब्लिकेशन.
5. गर्जेद्रगड व्ही. एन. (1999) समकालीन भारतीय समाजशास्त्र. कोल्हापुर, फडके प्रकाशन.
6. <https://kimantu.live>
7. <https://mr.m.wikipedia.org>.